

فیه ما فیه و پیوست‌های نویافته

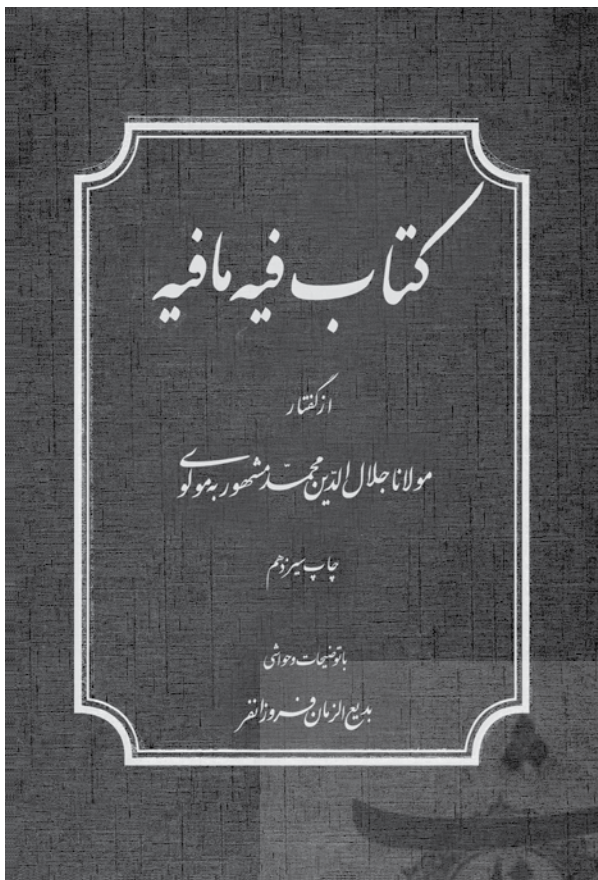
سعید نژیاری

گویندگان دیگر، به عنوان شاهد مثال آورده است. همان‌طور که مصحح در پیشگفتار متذکر شده است، فیه ما فیه پس از دیدار مولانا با شمس تبریزی و پشت سر گذاشتن دوره‌ای سخت بحرانی در فاصله سال ۶۴۵ هـ. که شمس ناپدید شده و ۶۷۲ هـ. که مولانا روی در نقاب خاک کشیده، در مدتی قریب به بیست و شش - هفت سال پدید آمده است. نام کتاب در بعضی نسخه‌ها (فاتح، ۲۷۶۰) اسرار الجلالیه، در نسخه دیگر (سلیم آغا) اسرار الاهیة خوانده شده، اما در ایران و هند

فیه ما فیه (و پیوست‌های نویافته)، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، به تصحیح توفیق هـ. سبحانی، تهران: کتاب پارسه، چاپ دوم، ۱۳۸۹، ۴۴۴ص.

از مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۶۰۴ - ۶۷۲ هـ) پنج کتاب به نظم و نثر بر جای مانده است. فیه ما فیه بعد از مجالس سبعه و مکتوبات سومین اثر منتشر مولاناست. در این کتاب مولانا قریب یکصد و ده بیت و مصراع فارسی و عربی از استاد خود و

در سال ۸۸۸ هـ. کتابت شده است. دیگر نسخه جدید با تاریخ کتابت ۱۳۰۸ قمری متعلق است به آقای دکتر مهدی بیانی و دو نسخه چاپی هند به تاریخ ۱۹۲۸ در مطبعه اعظم کده و سرانجام نسخه چاپ تهران در سال ۱۳۳۴ قمری.

تصحیح اخیر فیه ما فیه بر اساس نسخه شماره ۲۱۱۱ کتابخانه قونیه است که متعلق بوده به امیرساتی مولوی، در گذشته جمادی الاول سال ۷۸۸ هـ. و در آن قیدی به چشم می خورد که تاریخ ۷۷۵ دارد (صفحه هفده پیشگفتار). دیگر نسخه مورد استفاده در این طبع، نسخه ۷۹ همان کتابخانه است که در مجموعه الرسائل مندرج است که هفت رساله به این ترتیب دارد: ۱. معارف، سلطان العلماء (گ ار-۱۷ر)، ۲. فیه ما فیه (گ ۱۷ پ-۶۲ر)، ۳. مکتوبات مولانا (گ ۶۲ پ-۸۹ر)، ۴. مجالس سبعة (گ ۹۸ پ-۱۰۷ر)، ۵. بعضی از سخنان مولانا (گ ۱۰۷ پ-۱۱۰ر)، ۶. معارف، سید برهان الدین محقق (گ ۱۱۰ پ-۱۵۴ پ)، ۷. مقالات شمس الدین تبریزی

بیش از پانزده بار به نام فیه ما فیه و گزیده های آن به نام های «مقالات مولانا» و «اسطرلاب حق» به چاپ رسیده است. در ترکیه هم ترجمه های کتاب سه بار و به قلم سه مترجم به نام فیه ما فیه عرضه شده است. نام کتاب چنان است که امروز باید برای کسانی که اولین بار می شنوند درباره آن توضیح داده شود. مترجمانی که کتاب را به انگلیسی برگردانده اند، نام آن را تغییر داده اند، چنانکه تاکسون^۱، آن را به نام *Signs of the Unseen* و آربی^۲ به نام *Discourses of Rūmī* برگردانده است.

بنا به توضیح مصحح کتاب، در فهرست های کتابخانه های بیش از چهل نسخه خطی از فیه ما فیه معرفی و توصیف شده است، و نسخه های کتاب منحصر به توصیف شده ها نیست. هنوز در کتابخانه ها به نسخه های دیگری از کتاب می توان برخورد.

بهترین چاپ انتقادی کتاب، بی تردید، همان است که اولین بار در سال ۱۳۳۰ با حواشی و توضیحات مرحوم استاد بدیع الزمان فروزانفر جزو انتشارات دانشگاه تهران فراهم شد و بعدها همان چاپ به طریق اوست از سوی موسسه انتشارات امیرکبیر به علاقه مندان عرضه شده و چاپ دهم آن در سال ۱۳۸۴ انتشار پیدا کرده است. مرحوم فروزانفر در تصحیح کتاب از هشت نسخه خطی و چاپی که در اختیار داشته، شش نسخه را به کار گرفته است. نسخه اساس ایشان نسخه ۲۷۶۰ کتابخانه فاتح بوده که در سال ۷۱۶ هـ. یعنی ۴۴ سال و اندی پس از وفات مولانا کتابت شده است. این نسخه فصل های عربی را ندارد و «ناگهان بدون آنکه مطلب ختام یابد قطع شده و رقم کاتب و تاریخ کتابت قید گردیده...» (مقدمه فروزانفر، صفحه هـ)

دومین نسخه مورد استفاده آن مرحوم، نسخه شماره ۵۴۰۸ کتابخانه فاتح است که در رمضان سال ۷۵۱ هـ. به پایان رسیده است.

نسخه دیگر، نسخه کتابخانه سلیم آغاست که «از حیث صحت و اتقان به پایه نسخه اصل و [نسخه] ح نمی رسد...». سپس نسخه خطی کتابخانه ملی که ظاهراً در اواسط قرن نهم نوشته شده، و دیگر، نسخه متعلق به خود مرحوم فروزانفر که

(گ-۱۵۵-۱۷۷پ)

در صفحه ۵۷ تصحیح اول، سطر ۲: دو شخص درین وجود در جنگند...

در تصحیح دوم (صفحه ۵۲ سطر ۱۳) به صورت نظم آمده است و با توجه به توضیح مصحح در تعلیقات، در مجالس سبعة مولانا به صورت:

ما می خواهیم و دیگران می خواهند
تا یار کرا بود کرا دارد دوست

که به این صورت در صفحه ۷۸ تصحیح اول به صورت شعر آمده، اما در صفحه ۵۷ به صورت نثر است.

در صفحه ۲۱۶، سطر ۱۰ در تصحیح اول، بی تردید عبارتی که در تصحیح دوم (ص ۲۰۶، سطر ۱۳) درون گروه آمده، ساقط شده است:

«و اگر کوری گوید که مرا چنین کور آفریدند، معذورم، به این گفتن او که کورم و معذورم [هیچ کوری از او می رود و هیچ جمال روز و جمال خوب رویان می بیند؟ پس گفتن کور و لنگ که معذورم، آن معذورم] گفتن سودش نمی دارد...»
این نوع تفاوت‌ها متعددند که به چند نمونه اکتفا کردیم.

نوع دیگر تفاوت در تعلیقات دو تصحیح دیده می شود. باز به چند مورد اشاره می شود: در تعلیقات تصحیح اول در صفحه ۳۱۸، در توضیح جلال تبریزی آمده است: «معلوم نشد مراد کیست.» در تعلیقات تصحیح دوم در صفحات ۳۵۳-۳۵۴ درباره این شخص توضیح لازم داده شده است.

در تصحیح اول در تعلیقات (صفحه ۳۲۰) در توضیح حسام‌الدین ارزنجانی آمده است: «شرح حالش به دست نیامد.» در تصحیح دوم، در صفحه ۳۵۶ توضیح داده شده است که حسام‌الدین ارزنجانی از خلفای سلطان ولد بوده است. در صفحات ۳۳۱-۳۳۳ تصحیح اول، مصحح حدس زده است که تروت اسم محلی است. در توضیح صفحه ۳۵۸ تصحیح دوم، اولاً املائی کلمه به شکل «تورُت» نقل شده، ثانیاً محل دقیق آن مشخص شده و رود تورُت را رود مرام معرفی کرده است.

تفاوتی دیگر، در نشانی ابیات به کاررفته در متن و تعلیقات است. در تصحیح اول نشانی به صورت کلی داده شده است. مثلاً در بیت «جزو درویشند جمله نیک و بد...» در صفحه ۲۹۰ تعلیقات تنها آمده است: «این بیت از غزلیات

چهارمین کتاب این مجموعه، یعنی مجالس سبعة، تاریخ کتابت دارد و در اوایل ربیع‌الآخر سال ۷۵۳ هجری به پایان رسیده است. مجموعه به خط یک کاتب است. ظاهراً فیه مافیة هم در تاریخ یادشده، یا اندکی جلوتر از آن تاریخ استنساخ شده است. همچنین، نسخه ۲۷۶۰ فاتح، نسخه اساس مرحوم فروزانفر و نسخه چاپی ناشرین کتب ایران، چاپ سال ۱۳۱۸ شیراز، ترجمه گولپینارلی به ترکی و ترجمه پروفیسور آربری به انگلیسی مورد استفاده مصحح بوده است. مشخصات نسخ خطی و چاپی را در پیشگفتار مصحح می توان بررسی کرد.

اگر دو متن تصحیح و چاپ شده استاد فروزانفر و دکتر سبحانی را برای مقایسه در کنار هم بگذاریم، اولی را تصحیح اول و دومی را تصحیح دوم بنامیم، اولین تفاوتی که جلب نظر می کند این است که تصحیح اول در ۲۳۵ صفحه آمده، تصحیح دوم با همان مطالب در ۲۳۸ صفحه قرار دارد. صفحات ۲۳۸-۲۳۹ تحت عنوان «پیوست‌های نویافته» و از صفحه ۲۳۹ تا ۲۶۰ مطالبی با عنوان «بعضی از سخنان مولانا جلال‌الدین» آمده است که تصحیح اول فاقد آن دو است.

از بررسی شیوه بیان و محتوای کلام و تصریح کاتبان - چنانکه تصاویر آن در صفحه بیست و دو پیشگفتار مصحح دوم افزوده شده - چنین دریافته می شود که مطالب را به خط شریف مولانا یا به خط خلیفه او یافته و کتابت کرده‌اند و این تأیید می کند که کلام کلام مولانا است.

تفاوت دیگر در بررسی محتوای دو تصحیح معلوم می شود. به یکی دو تفاوت اشاره می شود:

در تصحیح اول در صفحه ۲۰، سطرهای ۶-۸ آمده است: «...استادی صنعت و فرهنگ برای آن نماید که او را معتقد شوند و فرهنگ‌های دیگر را که نموده است مقرر شوند و به آن ایمان آورند...»

در تصحیح دوم (ص ۱۸، سطر ۸-۹): «استادی صنعت و فرهنگ برای آن نماید که او را معتقد شوند و فرهنگ‌های دیگر را که نموده است مقرر شوند و به آن ایمان آورند...»
این دو اختلاف اساسی است و از فحوای کلام برمی آید که دومی صحیح است.

مورد نیاز به توضیح داشت که افزوده‌ام... (پیشگفتار، صفحات نوزده - بیست).

با این نگرش معلوم می‌شود که تصحیح دوم از فیه مافیہ تصحیح اول است به اضافه توضیحاتی دیگر در مورد پاره‌ای اعلام که مصحح دوم بر آنها دست یافته است. تا اینجا همه به هنر پرداختیم، معایی هم دیده می‌شود که اشاره به آنها بدان امید است که چاپ بعدی گرانقدرترین کتاب منشور مولانا جلال‌الدین بلخی که گاهی با مثنوی پهلوی می‌زند و گاه بر زوایای تاریک و نیمه‌تاریک آن پرتوافشانی می‌کند، حتی الامکان از نقص عاری باشد.

در اثنای بررسی دقیق‌تر معلوم می‌شود که «متن حروف‌نگاری شده از نسخه تصحیح شده استاد فروزانفر...» که آن دوست گرامی نشان داده و تصحیح مجدد آن را پیشنهاد کرده، متنی بوده است که افراط در اعراب‌گذاری عبارات عربی در آن، به تصحیح دوم هم تأثیر گذاشته است. عبارات عربی در هر دو تقریباً یکسان اعراب‌گذاری شده است:

ص ۱۰، س ۱ در تصحیح اول: «زَيْنَ ... مِنَ النِّسَاءِ وَ الْبَنِينَ وَ الْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ...»

همین اعراب در صفحه ۹، س ۲۱ تصحیح اول آمده است ولی «النِّسَاءِ وَ الْبَنِينَ وَ الْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ» باید باشد،

ص ۲۰۴، س ۹ در تصحیح اول و صفحه ۱۹۴، س ۸ در تصحیح دوم، آیه قرآن کریم چنین است:

يُحْيِي وَ يُمِيتُ ... أَحْيِي وَ أُمِيتُ كه بايد يُحْيِي وَ يُمِيتُ ... أَحْيِي وَ أُمِيتُ باشد.

این زیاده‌روی در صفحات ۲۲۹-۲۶۰ در تصحیح دوم، یعنی بخشی که تصحیح اول فاقد آن است، کمتر دیده می‌شود و معلوم می‌کند که افراط در صفحات اولیه به تأثیر تصحیح مرحوم فروزانفر بوده است.

ص هشت، سطر ۸ : Discourses ← Dicourses

ص ۱۱، س ۱۷ : صَلَّى عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ ← صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ
ص ۱۱، پانوش ۱، مناسب‌تر است آن حدیث مشهور این‌گونه ترجمه شود: من با خداوند خلوتی دارم که نه پیامبر مرسل و نه حتی فرشتگان مقرب در آن خلوت راه دارند.

ص ۱۳، پانوش ۱ و ۲: نشانی آیات کریمه جابه‌جاست؛ پانوش ۱ «احزاب، ۳۳ / ۷۲» و پانوش ۲ «اسراء، ۱۷ / ۷۰»

مولانااست». در تصحیح دوم شماره بیت در کلیات شمس، و همچنین در دیوان کبیر (دو چاپ مختلف از دیوان مولانا) به دست داده شده است.

در صفحه ۲۸۹ تصحیح اول، در توضیح عبارت «در ولایت و قوم ما از شاعری ننگ‌تر کاری نبود...» (صفحه ۷۴، سطر ۱۷)، در تصحیح اول توضیحی مفصل آمده در این باب که مولانا از شعر و شاعری اظهار بیزار می‌کند و ابیاتی نقل شده که بیت اول آن چنین است:

«شعر چه باشد بر من تا که از آن لاف زنم

هست مرا فن دگر غیر فنون شعرا»

و سپس سه بیت دیگر هم افزوده شده است. در صفحه ۳۱۸ تعلیقات در تصحیح دوم، با آنکه همه توضیحات مصحح اول نقل شده، این توضیح هم آمده است که از چهار بیت نقل شده در تصحیح اول از مولانا، سه بیت در تصحیح مرحوم فروزانفر در دیوان کبیر که نسخه‌ای از توضیحات نیامده است.

پس از سنجش دو تصحیح طبعاً این نتیجه به دست می‌آید که مصحح دوم تصحیحات مصحح اول را با دقت بررسی کرده و احیاناً اختلافات موجود را با ابراز احترام به مصحح اول محترمانه قید کرده است. جای قدردانی دارد که کوشش خود را پیش از همه با یاد مرحوم فروزانفر آغاز کرده است. مصحح دوم در پیشگفتار می‌نویسد:

هر گز به صرافت عرضه فیه مافیہ [دیگر] نیفتاده بود، چون معتقد بود و هست که استاد فروزانفر در آن کتاب نیز همانند دیگر آثارش کار را تمام کرده است. با آنکه می‌دانست که نسخه ۷۹ از فیه مافیہ اضافاتی بر تصحیح استاد فروزانفر که در اینجا [فیه مافیہ، تصحیح دوم] آن اضافات را «پیوست‌های نویافته» نامیده است، باز علاقه‌ای به تصحیح و انتشار آن احساس نمی‌کرد. «تدبیر کند بنده و تقدیر نداند». روزی دوستی گرامی ... متنی حروف‌نگاری شده از نسخه تصحیح شده استاد فروزانفر را نشان داد و فی الواقع پیشنهاد کرد که به تصحیح مجدد فیه مافیہ مشغول شوم... آنچه تحت عنوان «تعلیقات» آورده‌ام، اکثر متعلق به استاد فروزانفر است. تنها چند

- باید باشد. ص ۱۲۰، س ۴۰۳: «أُرِيدُ أَنْ لَا أُرِيدُ» که در صفحه ۱۲۸، سطر ۴ تصحیح مرحوم فروزانفر هم به همین اعراب آمده است (حتی در آن «لا» هم به صورت «لا» اعراب گذاری شده) باید «أُرِيدُ أَنْ لَا أُرِيدُ» اعراب گذاری شود.
- صفحه ۱۳۴، پانویشت ۴: معراج ← المعارج
- صفحه ۱۳۵، س ۳: در عبارت «پس او اصلی از این فرع شد و اگر از این [آن] فرع نبود، او را خود نام نبودی...»، «آن» درون کروشه زاید است.
- صفحه ۱۳۶، س ۴: نَبَّرَد ← نَبَّرَد
- صفحه ۱۶۳، س ۱۳: هُمُ فِي ← هُمُ عَلِي
- صفحه ۱۶۹، سطر ۵: ترک ارادة الله ← ترک اراده الشَّرِّ
- صفحه ۱۸۹، س ۱۶: «دنیی» به صورت «دنیا» بیاید بهتر است.
- ص ۲۰۳، س ۲۴: معرفت. باری ← معرفتِ باری
- ص ۲۲۹، پانویشت ۳: خداوند افزون کن و... ← پروردگارا افزون کن و...
- ص ۲۵۰، س ۵: «الصَّلَاةُ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ» باید مطابق کلام الهی بیاید، به صورت: [أَنَّ] الصَّلَاةُ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ.
- ص ۲۵۲، س ۱۰: «قِيلَ الْمَتَوَكَّلُ» ← «قِيلَ الْمَتَوَكَّلُ»
- ص ۲۶۱، پانویشت ۲: بعد از عبارت «شستن باطن آن واجب تر است» این عبارت باید افزوده شود: «غسل ظاهرش فرض و غسل باطنش فرض تر است.»
- ص ۲۶۵، پانویشت ۱: گرفتند ← گرفتند
- ص ۳۲، سطر ۱۲-۱۳: «از هر سرما بی برو بی برگ مانده...»
- باید چنین باشد: «از زهر سرما بی برو بی برگ مانده...»
- ص ۳۳، سطر ۴-۵: «زیر و زیر ذره ذره می گرداند...» ← «زیر و زَبَر و ذره ذره می گرداند...»
- ص ۳۴، سطر ۳: توضیح زاید است.
- ص ۳۴ پانویشت ۳: توضیح ضرورتی ندارد.
- ص ۴۴، س ۳۳: ظاهراً باید چنین باشد: «اما چون روز شود حاصل آن رفتن را ببیند، سر به جایی بر زند...»
- ص ۵۰، س ۶: «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتٍ...» ← «جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتٍ...»
- ص ۵۷، پانویشت ۲: «فروغی فرستیم» ← «فرو نمی فرستیم»
- ص ۵۸، س ۳: «حرفتی صنعتی» ← «حرفتی و صنعتی».
- ص ۵۹، سطر ۸: نیز، ص ۶۹، س ۱۴: سؤال ← سؤال
- ص ۶۰، س ۱۴: نگذارد ← نگذازد
- ص ۶۲، س ۱۴: نذراً ← نذر را
- ص ۶۴، س ۶: عبارت باید چنین شود: علی قدر مراتبهم و جوهرهم،
- ص ۶۹، س ۱۴ «سؤال» در این مورد و موارد دیگر به صورت «سؤال» نوشته شود، بهتر است.
- ص ۹۴، سطر ۱۲: مِنْ طِينٍ ← مِنْ طِينٍ
- ص ۱۰۱، س ۲۰: «وَسُكَّرَ وَ وَجِدَ مَعْمَارَ أَنْ عَالَمٌ اسْت» ← «سُكَّرَ وَ وَجِدَ مَعْمَارَ أَنْ عَالَمٌ اسْت»
- ص ۱۱۵، س ۵: الْمَذَلَّ ← الْمَذَلَّ

